

Marzena Głodek

Państwa włoskie w świetle "Księgi podróży" Beniamina z Tudeli (XII wiek)

Słupskie Studia Historyczne 14, 139-144

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARZENA GŁODEK

AP SŁUPSK

PAŃSTWA WŁOSKIE W ŚWIETLE *KSIĘGI PODRÓŻY* BENIAMINA Z TUDELI (XII WIEK)

Rabin Beniamin z Tudeli (zm. 1178), syn Jonasza z Tudeli, żydowski podróżnik pochodzący z królestwa Nawarry, w latach 1165-1173 odbył podróż do krajów Europy, Azji, Afryki Północnej. Rzym i inne państwa włoskie odwiedził pomiędzy rokiem 1165 a 1167. Relację z podróży (znaną pod tytułem *Księga podróży*, hebr. *Sefer ha Masa'ot*), według własnych słów, spisał po powrocie do Kastylii w 1173 r.

Polski przekład fragmentów relacji Beniamina z Tudeli znajduje się w książce: M. Bałaban, *Historia i literatura żydowska. Ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce*, t. II, Lwów 1925.

Poniższy tekst opracowany został na podstawie: *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, critical text, translation and commentary by Marcus N. Adler, London Oxford University Press 1907, s. 5-9, 78.

Z Marsylii można wziąć statek i w ciągu czterech dni dopłynąć do Genui, która także znajduje się nad morzem. Tutaj mieszkają dwaj Żydzi: rabi Samuel, syn Salima i jego brat z miasta Ceuta, obaj są dobrymi ludźmi. Miasto otoczone jest murem¹, jego mieszkańcy nie podlegają rządowi żadnego króla, lecz sędziom, których wybierają według swojego upodobania². Każda rodzina ma przy domu wieżę i w czasie

¹ Genueńczycy otoczyli swoje miasto pierścieniem murów obronnych w 1155 r. Obejmowały one powierzchnię 55 ha i około 3500 domów. Ludność miasta liczyła około 47 500 mieszkańców. M. Ginatempo, L. Sandri, *L'Italia delle città. Il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII-XVI)*, Firenze 1990, s. 69.

² Zgodnie z biblijną stylistyką, Beniamin z Tudeli mianem 'sędziów' określił genueńskich konsulów. Konsulat jako forma rządów w Genui uformował się w 1099 r. Kadencja tego kolegialnego organu administracyjnego początkowo liczyła cztery lata. Cztery pierwsi konsulowie: Wilhelm Embriaco, Gwidon di Rustico di Rizo, Ido da Carmandino i Gwidon Spinola skupiali w swoich rękach kompetencje polityczne, militarne, prawodawcze oraz sędziowskie. Od 1130 r. nastąpiło powiększenie liczby konsulów i podział kompetencji. Do czterech konsulów *in re publica*, czyli mających władzę polityczną i wojskową, dołączono czterech *in causis*, zajmujących się wymiarem sprawiedliwości, skrócono także do roku ich kadencję. W okresie, kiedy Beniamin z Tudeli przebywał w Genui, konsulami byli: *in re publica* Szymon Aurie, Otton Bono de Alberico, Wilhelm Cicada, Amico Grillo, *in causis* Oberto Maloaucello, Pagano de Volta, Henryk Iudice, Henryk Mallone. Zob.: *Gli Annali di Caffaro (1099-1163)*, a cura di G. Airaldi, Genova 2002,

wewnętrznych sporów walczą [ze sobą] ze szczytów tych wież³. Panują na morzu, budują statki, które nazywają galerami i dokonują łupieżczych ataków na Edomitów i Ismaelitów⁴, i ziemie greckie aż do Sycylii. Wracali do Genui, łupiąc wszystkie te miejsca. Ciągłe są w stanie wojny z ludźmi z Pizy⁵. Pomiedzy nimi a Pizańczykami jest odległość dwóch dni drogi.

Piza jest bardzo wielkim miastem, w którym znajduje się około 10 tysięcy domostw z wieżami do walki w czasie wojen i sporów. Wszyscy jej mieszkańcy są dzielnymi ludźmi. Nie mają króla ani księcia, który by nimi rządził, lecz jedynie sędziów wyznaczonych przez nich samych⁶. W mieście tym jest około 20 Żydów, a na ich czele stali (wtedy) rabi Mojżesz, rabi Chaim i rabi Józef. Miasto nie jest

s. 72; *Oberti Annales*, [w:] *Annales Italici aevi Suevici*, Monumenta Germaniae Historica, t. XVIII, Stuttgart 1863, s. 62.

³ Domy-wieże były w średniowieczu stałym elementem miejskiego krajobrazu północnych Włoch. Należały do najstarszych rodzin, często związanych z władzami miasta z okresu przedkomunalnego. W Genui rody dawnych biskupich urzędników-wasali wicehrabiów i adwokatów tworzyły juszede handlowe i rodzinne, dzieląc miasto na podporządkowane sobie dzielnice. G. Airal-di, *Genova e la Liguria nel Medioevo*, Torino 1987, s. 88-89.

⁴ Aluzja Beniamina z Tudeli do wojen prowadzonych przez Genueńczyków zarówno z państwami chrześcijańskimi, jak i muzułmańskimi emiratami Afryki północnej i Balearów.

⁵ Genua i Piza walczyły o dominację w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego, ale jeszcze na przełomie XI i XII wieku były sojusznikami, uczestnicząc wspólnie w wyprawach przeciwko ifrikijskiej Al-Mahdijji. W 1165 r., a zatem w okresie pobytu Beniamina w Genui, między dwoma republikami wybuchła kolejna (druga) wojna. Bezpośrednią jej przyczyną była tzw. *far-sa Barisone d'Arborea*. Władze Genui w reakcji na cesarski przywilej Fryderyka I Rudobrodego, nadający Pizie inwestyturę *super omnes civitates Tusciae*, poparły starania Barisone o koronę Sardynii. Wobec oporu sardyńskich urzędników oraz Pizańczyków cesarz nadał Sardinie Pizie. G. Benvenuti, *Le repubbliche marinare Amalfi, Pisa, Genova e Venezia. La nascita, le vittorie e il tramonto delle gloriose città-stato che dal Medioevo al XVIII secolo dominarono il Mediterraneo*, Roma 2001, s. 85; M. Luzzati, *Firenze e la Toscana nel Medioevo. Seicento anni per la costruzione di uno stato*, Torino 1986, s. 8-9. Roczniki genueńskie wybuch wojny wiążą z zerwaniem zawartego za pośrednictwem cesarza rozejmu przez Pizańczyków, którzy w Ceucie zagarnęli genueńskie statki. *Oberti Annales...*

⁶ Podobnie jak w przypadku Genui, Beniaminowi z Tudeli chodziło o konsulów. W połowie XII wieku komuna pizańska uzyskała całkowitą niezależność, usuwając w 1153 r. ostatniego wicehrabiego Alberta Seniore. Z lat 1162-1164 pochodzą pierwsze zachowane breve konsulów, regulujące zasadę wyboru wszystkich urzędników spośród „homines meliores”. Wśród pizańskich konsulów istniał, podobnie jak w Genui, podział kompetencyjny. Zajmowali się uzbrojeniem floty, rekrutacją wojska w czasie wojny i dowodzeniem, regulacjami finansów, handlu, negocjacjami i traktatami międzynarodowymi, mogli wybierać swoich następców i innych urzędników komuny: senatorów i radców. *I brevi dei consoli del Comune di Pisa degli anni 1162 e 1164. Studio introduttivo, testi e note con un'Appendice di documenti*, a cura di O. Banti, Roma 1997, s. 75 i nn.; G. Benvenuti, *Le repubbliche marinare...*, s. 77. U progu XII wieku miasto liczyło prawdopodobnie 12-15 tysięcy mieszkańców. Beniamin z Tudeli odwiedził je w momencie, gdy osiągnęło swoje polityczne i ekonomiczne apogeum. Wzniesiono nowe mury obronne, powiększając terytorium miasta z 30 do 114 ha. W ciągu stulecia liczba mieszkańców wzrosła do 40 tysięcy. Y. Renouard, *Le città italiane dal X al XIV secolo*, (przekł. włoski R. Perelli Cippo, tyt. oryginału *Les villes d'Italie de la fin du Xe siècle au début du XIVe siècle*), t. I, Milano 1997, s. 196-223.

otoczone murem. Leży 6 mil od morza, a rzeka⁷, która przepływa przez nie, jest wejściem i wyjściem dla statków.

Od Pizy są 4 mile do miasta Lukka, od którego zaczyna się granica z Lombardią. W mieście Lukka mieszka około 40 Żydów. Jest to rozległe miejsce⁸, na czele Żydów stoją rabi Dawid, rabi Samuel i rabi Jakub.

Stąd jest 6 dni drogi do wielkiego miasta Rzym. Rzym jest głową królestw chrześcijaństwa, a przebywa w nim około 200 Żydów, którzy mają godną pozycję (zaszczytną rangę) i nie płacą podatku, a wśród nich są urzędnicy papieża Aleksandra⁹, duchowej głowy wszystkich chrześcijan. Rezydują tam wielcy uczeni na czele z rabim Danielem, rabim naczelnym i rabim Jechielem, jednym z papieskich urzędników. Jest on postawnym, młodym mężem (znaczej inteligencji i mądrości), i ma wstęp do papieskiego pałacu. Z tegoż domu ma kucharza i wszystko, co chce. Jest wnukiem rabiego Natana, który ułożył *Aruch*¹⁰ i komentarze do niego. Innymi uczonymi są rabi Joab, syn głównego rabiego Salomona, rabi Menachem, głowa akademii, rabi Jechiel, który żyje na Zatybrzu (Trastevere), i rabi Benjamin, syn błogosławionej pamięci rabiego Szabbethai. Rzym jest przedzielony na dwie części przez rzekę Tybr. W jednej części znajduje się wielki kościół, który oni nazywają Świętym Piotrem Rzymskim. W Rzymie był także wielki pałac Juliusza Cezara. W mieście tym są zadziwiające obiekty, całkowicie różne od innych na świecie. Łącznie w zamieszkałych i zrujnowanych częściach Rzym ma około 24 mil w obwodzie. W centrum znajduje się 80 pałaców należących do 80 królów, którzy tam żyli. Nazywali się imperatorami, poczynając od króla Tarkwiniusza, aż do Nerona i Tyberiusza, którzy żyli w czasie Jezusa Nazarejczyka, kończąc na Pepinie, który uwolnił krainę sefardyjską od islamu, a był ojcem Karola Wielkiego¹¹.

Na zewnątrz Rzymu jest pałac (powiada się, że był Tytusa). Konsul i jego 300 senatorów byli u niego w niełasce, ponieważ nakazał zdobyć Jerozolimę nie dłużej niż w ciągu trzech lat, oni zaś domagali się od niego zdobycia jej w ciągu dwóch.

W Rzymie jest również pałac Wespazjana, duża i bardzo mocna budowla, a także Koloseum, w którym znajduje się 365 sektorów, według dni roku słonecznego¹². Obwód owych pałaców wynosi 3 mile. W dawnych czasach prowadzono tam bitwy i w pałacu owym zabitych zostało więcej aniżeli 100 tysięcy ludzi, tak iż pozosta-

⁷ Arno.

⁸ Lukka we wczesnym średniowieczu aż po koniec XI wieku była uważana za najważniejsze miasto Toskanii („caput Tusciae”), pod koniec XIII wieku liczyła 30 tysięcy mieszkańców. I. Moretti, C. Nenci, G. Pinto, *La Toscana di Arnolfo. Storia, arte, architettura, urbanistica, paesaggi*, Firenze 2003, s. 10.

⁹ Aleksander III (Rolando Bandinelli) papież od 1159 do 1181 roku.

¹⁰ Kodeks prawa żydowskiego, powstały w środowisku Żydów sefardyjskich.

¹¹ Beniamin z Tudeli pisze tu o Palatynie.

¹² Słynny amfiteatr Flawiuszów. W 523 r. ostatnie igrzyska urządził w nim król Ostrogotów Teodoryk. Były to inscenizowane polowania na dzikie zwierzęta. Z tej okazji przeprowadzono ostatnie prace konserwatorskie. Od roku tysięcznego przylgnęła do amfiteatru nazwa nieistniejącego wówczas posągu Nerona – Kolosa. W XI wieku Koloseum stało się własnością rodu Frangipani, którzy przekształcili je w twierdzę i chyba w takiej postaci widział je Beniamin, dlatego nazywał je pałacem. J. Ciechanowicz, *Rzym – ludzie i budowle*, Warszawa 1987, s. 195-196.

wione tam kości nagromadzone są po dzień dzisiejszy. Król rozkazał wyryć przedstawienie bitwy i wojsk obydwu przeciwnych stron, zarówno wojowników, jak i koni, wszystkich w marmurze, ukazując światu wojnę dawnych dni.

W Rzymie jest grota, która znajduje się pod ziemią, i katakumby króla Tarmala Galsina i jego królewskiej małżonki, w których zasiadają na tronach, a z nimi około 100 królewskich oficjalistów¹³. Wszyscy są zabalsamowani i zachowali się po dzień dzisiejszy. W kościele św. Jana na Lateranie są dwie brązowe kolumny sprowadzone ze Świątyni, wykonane przez króla Salomona, każda kolumna ma wyryte „Salomon syn Dawida”. Opowiadali mi Żydzi rzymscy, że każdego roku na dzień 9 aba¹⁴ znajdują te kolumny wydzielające ciecz podobną do wody. Jest tam także grota, gdzie Tytus syn Wespazjana przechowywał naczynia zabrane ze Świątyni w Jerozolimie. Znajduje się tam także grota na wzgórzu nad brzegiem rzeki Tybr, w której są groby 10 męczenników. Na fasadzie Świętego Jana na Lateranie są posągi: Samsona w marmurze, z włócznią w rękę, Absaloma syna króla Dawida, jak też inna – Konstantyna Wielkiego, który wznosił Konstantynopol i od którego miasto się tak nazywa. Wzmiankowana tutaj statua jest z brązu, koń zaś był pokryty złotem¹⁵. Znajdują się tam inne budowle i miejsca znamienite ponad miarę.

Z Rzymu są cztery dni [drogi] do Capui, dużego miasta, które wybudował król Capys. Jest to piękne miasto. Ale pogoda jest brzydka i na miasto spada gorączka (tj. malaria, która w czasach Beniamina nawiedzała Kampanię). Mieszka tam około 300 Żydów, pośród nich wielec uczeni i szanowani ludzie, na ich czele stali rabi Corso, jego brat Izrael, rabi Zaken i główny rabin rabi Dawid, niedawno zmarły. Nazywają ten okręg Principato.

Stamtąd można udać się do Puzzuoli, które jest nazywane Wielkim Sorrento, wzniesione przez Zura, syna Hadadezera, który zbiegł ze strachu przed królem Dawidem¹⁶. Morza (morze powiększało swoją objętość) przybywało i jego wody otaczały miasto z dwóch stron. Dzisiaj można zobaczyć [tam] sklepy i wieże stojące w środku miasta. Źródła płynące pod ziemią zawierają olej zwany naftą. Ludzie zbierają go z powierzchni wody i używają w celach leczniczych. Są tam także gorące źródła w liczbie około 20, których ujścia z ziemi są ulokowane blisko morza, każdy człowiek cierpiący na jakąś chorobę może zażyć tam kąpeli i ozdrowieć¹⁷. Wszyscy chorzy z Lombardii z tego powodu udają się tam latem.

Od tego miejsca można przebyć 15 mil drogą pod górami, dziełem króla Romulusa, który wznosił miasto Rzym. Do tego skłonił go strach przed królem Dawidem

¹³ Beniaminowi z pewnością chodziło o rzymskie katakumby. Król o tym imieniu oczywiście nie istniał.

¹⁴ 9 ab (Av, Tisha B'Av) to święto ustanowione na pamiątkę zburzenia Świątyni Jerozolimskiej (w 568 r. p.n.e. i 70 n.e.), obchodzone na przełomie lipca i sierpnia.

¹⁵ Beniamin z Tudeli mylnie nazwał posągiem Konstantyna konny pomnik Marka Aureliusza, dzisiaj stojący na Kapitolu, a w jego czasach przed bazyliką laterańską.

¹⁶ Legenda oparta z pewnością na źródłach znanych Beniaminowi z Tudeli.

¹⁷ W najbliższym sąsiedztwie Puzzuoli jest Solfatara, gdzie znaleziono siarkę. Erupcja wulkanu nastąpiła w 1198 r., wtedy przybyło gorących źródeł. Kąpiele w Bagnoli są nadal czynne. Podziemna droga – to być może grota Piedi w Posilippo (podziemna grota wybudowana przez Augusta).

i jego generałem Jobem. Wybudował on fortyfikacje ponad górami i pod nimi, docierając aż do miasta Neapol. Neapol jest bardzo potężnym miastem, założonym przez Greków i leżącym nad brzegiem morza¹⁸. Żyje tam około 500 Żydów, między innymi rabi Hezekiah, rabi Shallum, rabi Eliasz Hacoheh i rabi Izaak z Har Napus, główny rabin, błogosławionej pamięci.

Stąd można dotrzeć przez morze do miasta Salerno, gdzie chrześcijanie mają szkołę medyczną¹⁹. Mieszka tam około 600 Żydów. Pośród uczonych są rabi Juda, syn Izaaka syna Melchizedecha, wielkiego rabina, a także rabi Salomon (Cohen), rabi Eliasz Grek, rabi Abraham Narboni i rabi Hamon. Jest to miasto z murami powyżej łądu, druga strona graniczy z morzem, znajduje się tam ogromny zamek na szczycie wzgórza. Stamtąd jest pół dnia drogi do Amalfi, gdzie żyje około 20 Żydów, pomiędzy nimi rabi Hananel, lekarz, rabi Elisha i Abu al-Gir, ksiączę. Mieszkańcy są kupcami zajętymi handlem, którzy nie sieją ani nie zbierają ze względu na to, że osiedlają się na wysokich wzgórzach i urwiskach, ale wszystko kupują za pieniądze. Tym niemniej mają obfitość owoców ze swoich winnic i drzew oliwnych. Jeśli chodzi o ogrody i plantacje, to nikt nie może z nimi rywalizować.

Stąd jest dzień drogi do Benewentu, który jest miastem położonym między brzegiem morza i górami, zamieszkanym przez społeczność około 200 Żydów. Na ich czele stoją rabi Kalonymus, rabi Zarach i rabi Abraham. Stąd są dwa dni drogi do Melfi w prowincji Apulia, która jest ziemią Pul²⁰, gdzie przebywa około 200 Żydów. Na ich czele stoją rabi Achimaaz, rabi Natan i rabi Izaak. Z Melfi jest około dnia drogi do Ascoli, gdzie jest około 40 Żydów, na ich czele stoją rabi Consoli, rabi Zemach, jego zięć, rabi Josef. Stamtąd dwa dni zajmuje dotarcie do Trani nad morzem²¹, skąd wszyscy zgromadzeni pielgrzymi udają się do Jerozolimy, co jest wygodne ze względu na port. Wspólnota liczy tam około 200 Izraelitów, na czele z rabim Eliaszem, rabim Natanet objaśniającym Torę, rabim Jakubem. To jest wielkie i piękne miasto²².

Stamtąd jest dzień drogi do Colo di Bari, które jest wielkim miastem zniszczonym przez króla Sycylii Wilhelma²³ [miasto zostało zburzone przez Wilhelma I Złego w 1156 r., Wilhelm II Dobry kazał je odbudować w 1169 r., Beniamin musiał odwie-

¹⁸ Neapol został założony w VIII w. p.n.e. przez kolonistów z Eubei, którzy wcześniej założyli Cume. Y. Renouard, *Le città italiane...*, s. 44-45.

¹⁹ Powstała w początkach XI wieku szkoła medyczna stała się największym centrum studiów medycznych Zachodu.

²⁰ Od włoskiej nazwy prowincji – Puglia.

²¹ Morze Adriatyckie.

²² Trani liczyło ponad 10 000 mieszkańców i około 1100 „dymów”. M. Ginatempo, L. Sandri, *L'Italia delle...*, s. 162.

²³ Bari już w ostatnich latach XI wieku uchodziło za najbogatsze miasto Apulii. Wilhelm z Apulii w swoich *Czynach Roberta Guiscarda (La geste de Robert Guiscard)* pisał o Bari: „omnia preclarum super Apulia moenia Barum”, „Apulia nulla erat urbs, quam non opulentia Bari vinceret”. W czerwcu 1156 r. Bari zostało zburzone przez króla Sycylii Wilhelma I Złego (lata panowania 1154-1166). Rozproszeni mieszkańcy szukali innych miejsc do zamieszkania, założyli m.in. Castellamare. Fizycznie Bari nie istniało, natomiast istniało miasto świętego Mikołaja. Bari to św. Mikołaj – stąd „Colo di Bari” u Beniamina z Tudeli. R. Licinio, *Bari e la terra*, [w:]

dzić Bari przed tą datą]. Ani Żydzi, ani niewierni obecnie tam nie mieszkają z powodu zniszczenia. Stąd jest półtora dnia do Tarentu, które podlega zarządowi z Kalabrii, jego mieszkańcami są Grecy²⁴. Jest to duże miasto, liczy około 300 Żydów, część z nich to ludzie uczeni w piśmie, na ich czele stoją rabi Meir, rabi Natan i rabi Izrael.

Z Tarentu jest jeden dzień drogi do Brindisi, które leży na wybrzeżu morskim. Przebywa tutaj około 10 Żydów, którzy zajmują się barwieniem tkanin. Do Otranto, które znajduje się na brzegu morza greckiego²⁵, są dwa dni drogi. Tutaj jest około 500 Żydów, na ich czele stoją rabi Menachem, rabi Kaleb, rabi Meir i rabi Mali.

Stąd (z Tanis w delcie Nilu) jest dwadzieścia dni podróży morzem do Messyny, od której zaczyna się Sycylia, położona na odnodze morza nazywanego Lipar²⁶, oddzielającego ją od Kalabrii. Mieszka tu około 200 Żydów. Jest to kraina pełna wszelkich dóbr, z ogrodami i plantacjami. Tutaj gromadzi się większość pielgrzymów, żeby udać się do Jerozolimy, jako że jest to najlepsze przejście. Stamtąd jest około dwóch dni podróży do Palermo, które jest dużym miastem. Tutaj znajduje się pałac króla Wilhelma. W Palermo żyje około 1500 Żydów oraz duża liczba chrześcijan i mahometan. To okręg obfitujący w źródła i potoki, kraina pszenicy, ponadto ogrodów i plantacji; na całe Sycylii nie ma drugiego takiego miejsca²⁷. Tutaj leży posiadłość i ogród króla zwany Al Harbina (Al Hacina)²⁸, w którym są wszystkie rodzaje drzew owocowych. Jest w nim również spora fontanna. Ogród otoczony jest murem. Został tam utworzony duży zbiornik wodny zwany Al Buheira²⁹, w którym żyje wiele gatunków ryb. Są tam statki ozdobione srebrem i złotem, należące do króla, który oddaje się przejażdżkom dla przyjemności ze swoimi kobietami. W parku jest również wspaniały pałac, którego ściany są pomalowane i pokryte złotem i srebrem na wszystkie sposoby. Nigdzie indziej nie ma takiego budynku. I ta wyspa, początkiem której jest Messyna, zawiera wszystkie przyjemności świata. Obejmując Syrakuzy, Marsalę, Katanię, Petralię i Trapani, obwód wyspy ma 6 dni drogi. W Trapani odnaleziono koral, który jest nazywany Al Murgan.

Itinerari e centri urbani nel Mezzogiorno normanno-svevo. Atti delle decime giornate normanno-sveve, Bari 21-24 ottobre 1991, a cura di G. Musca, Bari 1993, s. 123.

²⁴ Edward Gibbon, opisując militarne akcje cesarza bizantyńskiego Manuela I (lata panowania 1143-1180) z roku 1155 przeciwko południowłoskim Normanom, stwierdził, że rdzenni mieszkańcy Kalabrii zawsze manifestowali swoje przywiązanie do języka i obrzędów religijnych Greków (tj. Bizantyńczyków). E. Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain* (przekł. franc. F. Guizot), t. XI, Paris 1828, s. 183.

²⁵ Przylądek Otranto oddziela Morze Adriatyckie od Morza Jońskiego (czyli greckiego u Beniamina).

²⁶ Chodzi tu o Cieśninę Messyńską, jej fragment nazywany Faro, a Lipar to bez wątpienia Wyspy Liparyjskie, znajdujące się w jej okolicach.

²⁷ Około 1150 r. arabski podróżnik i geograf Al-Idrisi [Abū ‘Abd Allāh Muhammad ibn Muhammad ibn ‘Abd Allah ibn Idrīs al-Siqillī] (1099-1164) pisał, że Palermo to „największe i najpiękniejsze miasto świata, jego piękności są nieskończone. Cała okolica miasta obfituje w strumienie wód i owoce wszelkiego rodzaju. Jego budynki olśniewają, jego mury obronne są niezdołbane” – cyt. za: D. Mack Smith, *Storia della Sicilia medievale e moderna* (przekł. włoski L. Biocca Marghieri, tyt. oryginału *A History of Sicily*), Roma-Bari 1983, s. 48.

²⁸ Słowo arabskie oznaczające miejsce ufortyfikowane lub zamknięte.

²⁹ Arabskie słowo oznaczające jezioro.